

Država - generator ali umirjevalec okoljevarstvenih konfliktov?

Soavtorju tega zapisa je pred kratkim uspelo, da je godljo medstrankarskih prizadevanj za prestiž sam pri sebi poenostavil s tem, da se je odločil strankarsko delovanje presojati na podlagi odnosa strank do vastva okolja. Še najmanj zato, ker bi bil ekološko religiozen.

Vprašanja varstva okolja so se izkazala kot primerno sodilo iz vrste drugih razlogov. Začetništvo, ki s(m)o mu na tem področju vsi podvrženi, pri obravnavi okoljevarstvenih tem sili v jasnejše in neposrednejše razkrivanje lastnega profila. Številni vzorci delovanja, ki jih na konvencionalnih področjih (npr. na področju oblikovanja volilnih sistemov, institucij denarnega sistema ali trga) ponavadi lahko povzemajo po komerkoli že, so na okoljevarstvenem področju manj uporabni, saj tudi nikjer drugje niso popolnoma razviti.

Naslednji razlog, ki sili k inovativnosti na področju snovanja okoljevarstvenih konceptov, so različne možnosti za uveljavljanje okoljevarstvenih presoj v državah z razvitimi tržnimi institucijami in v državah, ki so sredi procesov preoblikovanja.

Najpomembnejši razlog, zaradi katerega so ravno okoljevarstvene presoje postavljene za sodilo pri kristaliziranju družbenega dogajanja, je neka

posebna kompleksnost, na zunaj izražajoča se kot nujna konfliktnost kakršnega koli načina snovanja mehanizmov varstva okolja. Z najbolj poenostavljenega stališča postavljanja alternativnih konceptov varstva okolja predvidevava izhodiščno dilemo, ki jo vidiva v izbiri med mehanizmi spontanosti (trga) in regulacije (države) pri vprašanih varstva okolja.

Izbira mehanizmov države (intervencionizma ali celo neposredne regulacije) je v zvezi z vprašanji varstva okolja v tržno transformacijskem *main streamu* očitno anahronistična, saj omogoča zgolj nadomeščanje enih (npr. rdečih) ideoloških dominant pri uravnavi družbenega življenja z drugimi (zelenimi). In to (zavračanje krepitve države) kljub temu, da je vplivna država v postliberalističnih družbenih sistemih eden od dejavnikov zaščite pluralno strukturirane družbe ter vse pomembnejši nosilec nekapitalskih, neprofitnih dejavnosti, kolektivnega standarda in zadovoljevanja vse višje vrednotenih, kvalitativnih potreb.

Zato je problematična tudi izbira tržnih mehanizmov varstva okolja kot primarne metode upravljanja okoljevarstvenih zadev. In to kljub temu da gramatika tržnega načina gospodarjenja postaja ključni, univerzalni sklop pravil komuniciranja

spontano delujočih subjektov gospodarskega procesa (torej tudi neproduktivne porabe), na katere lahko alociramo vse onesnaževalne dejavnosti. Ker je kakovost okolja v optimizacijski funkciji subjektov gospodarskega procesa lahko določljiva, bi z ustrežnejšim vrednotenjem tega dejavnika, to je z aktiviranjem privatnih potencialov, enake cilje varstva okolja lahko dosegli z angažiranjem manjšega dela potencialov za zagotavljanje splošnega, kolektivnega standarda. Z rastjo slednjega pa bi se tudi javni interes izražal celoviteje.

S postavitvijo alternative država-trg, ki je povrh vsega še notranjekonfliktna, nameravava ovrednotiti slovenski koncept varstva okolja. V sklepu bova pokazala, da je bila potreba po postavitvi alternative država-trg utemeljena s predstavami slovenskega okoljevarstvenega *establishmenta*, ne pa s stvarno potrebo po uveljavljanju okoljevarstvenih presojev.

1. Koncept varstva okolja, zasnovan kot ekološki koncept, bo otežil izvedbo ukrepov varstva okolja

Čeprav je koncept varstva okolja usmerjen v rešitev ekološke krize, to nikakor ne pomeni, da mora biti vzpostavljen kot ekološki koncept. Problemi onesnaževanja okolja se namreč kažejo v razmerju človek-narava, torej kot ekološki problemi, rešujejo pa v bistveno širšem kontekstu razmerij med človekom, naravo in tehniko, torej kot socioekološki problemi.¹ To pomeni, da bi moral tudi koncept varstva okolja temeljiti na razmerjih med gospodarskim oz. tehnosistemom in sociosistemom (Cifrič, 1990: 1-35). Diktiranje tega razmerja kot primarnega izhaja iz razmer, v katerih se uveljavljajo okoljevarstvene presoje, tj. iz dosežene razvojne stopnje, tj. industrijske družbe. Industrijska družba dolguje svoj razvoj in sam obstoj izpolnjevanju motivov kvantitativne rasti gospodarskega sistema. Šele v postindustrijski družbi, v kateri je dejavnost ekonomskih subjektov razširjena s produkcijo za zadovoljevanje nematerialnih potreb, bo v okoljevarstvenih mehanizmih, ki jih etablira posamezen okoljevarstveni koncept, smiselno poudarek prenesti na upravljanje razmerij med ekosistemom in tehnosistemom, temu pa v ekološki družbi sledi primat upravljanja razmerij med ekosistemom in sociosistemom.

Izhodišče slovenskega koncepta varstva okolja je postavljeno v razmerje ekosistem-tehnosistem. Spregledovanje razmer, v katerih se gradi koncept varstva okolja (industrijska, ne poindustrijska družba), pa že objektivno sili k izbiri take metode upravljanja okoljevarstvenih zadev, ki je vseobsežna, temelji na prevladi države in avtoritarnem relativiziranju konfliktov v zvezi z okoljevarstvenimi vprašanji.

Koncept varstva okolja, ki kot primaren določa razmerja med tehnosistemom in sociosistemom, narekuje izbiro dveh drugih instrumentalnih rešitev. Ekonomski instrumentarij je priporočljiv, ko se presodi, da so izvedbeni problemi koncepta locirani v tehnosistem, instrumentarij iz domene teorije javne izbire pa, če so pričakovani izvedbeni problemi v sociosistemu. To skupaj pomeni, da bo domišljeni koncept moral izhajati predvsem iz celovite presoje razmer, v katerih se bo uveljavljal in izvajal, ne pa iz ciljev koncepta varstva okolja. Zamenjevanje zelenega z dejstvi je eden temeljnih dejavnikov povečevanja konfliktnosti v upravljanju nasploh, saj sistematično precejevanje zaželenega povečuje polarizacijo v upravljanju (okoljevarstvenih) problemov oz. konfliktov.

Težav pa ne vidiva samo v golem zamenjevanju dejstev z zelenim. Še usodnejši je način zaznavanja dejstev. Iz določitev regulativnega kot dominantnega tipa instrumentov varstva okolja izhaja namreč še nekaj! Izbira posameznemu konceptu pripadajočega instrumenta varstva okolja, torej vzorca, po katerem bo okoljevarstvena oblast delovala pri upravljanju okoljevarstvenih zadev ("akcijskega vzorca"), vpeljuje določitev "reakcijskega vzorca", vpeljuje določitev "reakcijskega vzorca" subjektov varstva okolja. Z določitvijo prevlade regulatornih instrumentov politike varstva okolja se vsiljuje neposredna in enosmerna povezanost subjektov varstva okolja pa tudi onesnaževalnih dejavnosti. Obseg dominantnosti regulatornih metod v politiki varstva okolja kaže značilen način zaznavanja stvarnosti, zaradi česar mora kritika izbire instrumentarija varstva okolja izhajati predvsem iz kritike tega, kako stvarnost zaznavajo okoljevarstve-

¹ "Vsebinska socioekološkega problema je zavestno optimiranje kombiniranega toka menjave družbe med tehničnimi sistemi in sistemom narave, ki je izražena s stopnjo razvitosti, strukturiranostjo in značilnostmi odnosov v družbi." (Cifrič, 1990: 32)

ne avtoritete. Enega od značilnih spoznavnih problemov ponazarjaja s fetišiziranjem trga kot krivca za onesnaževanje.

2. Nepravilno delovanje trga ne more biti razlog za zavračanje tržnih mehanizmov varstva okolja

Podcenjevanje ekonomskih instrumentov varstva okolja, s tem pa apriorna razrešitev dileme izbire mehanizmov države nasproti mehanizmom trga, se kaže v tem, da se v slovenskem konceptu varstva okolja daje primat državi. To sicer tudi v mednarodnih razsežnostih ni nič nenavadnega, vendar je ta primat preveč poudarjen, saj velja v vsej verigi: od določitev novih pravil igre do metod za doseg želenega stanja. Problematično ni prvo, pač pa drugo, torej pregreta želja po prevladujoči uporabi regulativnih instrumentov varstva okolja.

Averzija do ekonomskih rešitev na področju politike varstva okolja že sama po sebi nakazuje nevarnost konfliktne postavitve sistema varstva okolja. Vzroka zanjo ne pozna, predvidevava pa, da izhaja iz prepričanja, da se problemi onesnaževanja pojavljajo zaradi prevalitve dela stroškov produkcije na družbo. Pri tem se spregleduje, da za pojavitev teh problemov ni kriv tržni mehanizem kot tak, pač pa *način njegove uporabe*. H. E. Daly (Daly, 1991a: 76) je v istem duhu zapisal, da si žrtg svojih meja ne more postavljati sam². Slabosti torej ni smiselno iskati v trgu, pač pa v *mehanizmih odpravljanja njegovih deviacij*. "Začeti moramo tam, kjer smo... Nimamo ne časa ne moči, da bi izbrisali obstoječe institucije in na novo pričeli z nečim radikalno drugačnim. Sedanje institucije zasebne lastnine in sistem cen je treba usmeriti in preoblikovati, ne pa uničiti." (Daly, 1991b: 63).

Za pojav in kopičenje virov onesnaževanja okolja torej ni kriv trg, pač pa neustreznost korektivnih mehanizmov. Ti mehanizmi so pod nadzorom države. Zato lahko postavimo, da so slabosti trga dokaz za neustrezno delovanje države. V uvodu postavljena dilema trg-država se potemtakem v tej luči razreši s pravilno državno regulacijo trga. Vtis konfliktnosti dileme dobimo zato, ker država ne obvladuje trga. Če bi "problematični državi" kljub temu prepustili prevelik zalogaj na področju dejavnosti varstva okolja, bi se zato prav lahko zgodilo, da bi to povzročilo celo zaostritev problemov

onesnaženosti okolja. S tega stališča sta država in trg prej komplementa kot substituta. Tak sklep pa podpira še eno dejstvo.

Država je začela krepiti svojo (gospodarsko) moč v času prvih obsežnejših ogrožanj gospodarske rasti. Ustvarjanje globalnih razmer za gospodarsko rast je del genetske zasnovne klasične države. Danes pa se mora funkcija države občutno razširiti: ne le, da mora država stabilizirati gospodarske tokove, s tem, da skrbi za reprodukcijo *premalo profitnih* dejavnosti, temveč se mora posvetiti tudi nadzoru nekaterih *preveč profitnih*, npr. tistih, katerih dobički izhajajo iz eksternalizacije stroškov z onesnaževanjem okolja. V obeh primerih je ogrožen javni interes, način skrbi države za njegovo uveljavljanje pa je odvisen od vzrokov, zaradi katerih je javni interes ogrožen. Kadar je vzrok za skrb države za javni interes:

- premalo profitna dejavnosti, je uveljavljanje javnega interesa locirano v netržne procese ali v "izvedeno trženje" (npr. v volilnem procesu);

- preveč profitna dejavnosti, je tržni mehanizem še uporaben, s pogojem, da država primerno prilagodi njegovo delovanje².

3. Konflikt med povzročitelji in žrtvami onesnaževanja je prenapet

Slovenski koncept varstva okolja opredeljuje onesnaževalce - to so tisti, ki *povzročajo onesnaženje* (neposredno ali posredno povzročajo degradacijo okolja). Definicija je preozka. Tisti, ki onesnažuje okolje, tega ne počne zato, ker ga to veseli, pač pa, ker obstaja denarno sposobno povpraševanje po njegovih izdelkih. V skladu s tem se pokaže, da onesnaževanje spodbujajo potrošniki, ki so zato (posredni) krivci za onesnaževanje. Zakaj torej ločevati podjetnike (neposredne onesnaževalce) od drugih družbenih subjektov, saj to zakriva resnico, da podjetniki z zaposlitvijo kapitala v neki konkretni obliki samo na zunaj izražajo značilnosti takšnega gospodarskega sistema, ki v

² Hkrati z **internalizacijo** stroškovnih posledic produkcije, ki je cilj modifikacije tržnega mehanizma, je v okoljevarstvenih zadevah treba zagotoviti še **eksternalizacijo** državnih funkcij pri zagotavljanju čistejšega okolja, npr. s prenosom "produkcije čistejšega okolja".

poslovno kalkulacijo ne sili jemati negativnih zunanjih učinkov tega delovanja. Ali ne velja to na splošno, tudi tam, kjer ni kapitala in profitnih motivov? Tudi v porabi?! Ker gre za artikulacijo napačne civilizacijske poti, ne le zgodovinsko konkretne, pojavne oblike, isto velja tudi za vse druge, tj. tudi za negospodarske sfere. Zakaj obremeniti lastnike kapitala, nelastnikov pa ne? Saj lastnina in onesnaževanje nista najbistvenejše povezana. Npr. težnje porasti ni mogoče pojasniti le z lastnino, temveč z njeno konkretno, zgodovinsko obliko in s konkretnimi zgodovinskimi razmerami.

Za ugotavljanje krivca za onesnaževanje bi prav tako lahko uporabili sodilo osvojene družbene moči. Za onesnaževanje je odgovoren tisti, ki ima večjo družbeno moč, saj je ne izkoristi za to, da bi zmanjšal bremena ekocidne proizvodnje. V sodobni civilizaciji utemeljujejo družbeno moč naslednje štiri določljivke: (a) organizacija in njeni organi, (b) denar kot kapital ali kot potrošna moč, (c) znanje in ideje ter (d) delo (Stanković, 1988: 42). Med krivce bi tako lahko uvrstili državo, politične stranke, šole, znanstvenike in varčevalce...

S tem ko se načelo "povzročitelj onesnaževanja plača" opredeli izhajajoč iz izvirnega povzročitelja onesnaževanja (potrošnika), namesto iz posledičnega (proizvajalca³), se doseže vsaj dvoje: prvič, zavezanci za pokrivanje stroškov varstva okolja so opredeljeni bistveno širše, drugič, opredelitev je manj polarizirana in manj konfliktna. Prvo je potrebno zato, ker je krivcev za onesnaževanje bistveno več, kot je onesnaževalcev, pa tudi tistih, ki imajo koristi od varstva okolja, je več, kot je zavezancev za pokrivanje stroškov varstva okolja (s širšim zajetjem zavezancev se razlika zmanjšuje). Drugo pa bo vodilo k večji zavzetosti za iskanje širše sprejemljivih, optimalnejših rešitev.

4. Opredelitev optimizacijske funkcije v konceptu varstva okolja ter konfliktnost med instrumentarijem države in trga

Konfliktno zasnovane opredelitve problemov onesnaževanja in metod njihovega obvladovanja bodo sprožile močno nasprotovanje, ki bo zaviralo uvedbo ukrepov za varstvo okolja in višalo stroške uresničitve ciljev varstva okolja. Prav družbeni odpor posamezni strategiji varstva okolja se

kaže kot osrednji dejavnik njene uspešnosti. K osredotočenju okoljevarstvene avtoritete pri snovanju koncepta varstva okolja na družbeni odpor vodi opredelitev temeljnih problemov onesnaževanja okolja, ki sva jo prej umestila v razmerje tehnosistem-sociosistem (trg-država). Zato je treba smiselno zasnovati prav tako strategijo varstva okolja, ki bo zagotavljala najmanjši družbeni odpor. To pa opozarja, da je nujna prevlada demokratične metode izbire strategije varstva okolja. Iskanje najmanjšega družbenega odpora pri snovanju koncepta in izvajanju ukrepov varstva okolja se kot osrednja optimizacijska funkcija ponuja iz naslednjih razlogov:

- celovita politika varstva okolja je pri nas še v povojih, zato pri njenem uvajanju ni mogoče predvideti zadostne družbene moči njenih nosilcev. Zato bo treba že v izhodišču upoštevati demokratično proceduro izbire ukrepov (konceptov) za varstvo okolja. S tem postaja odnos temeljnih subjektov varstva okolja do možnih okoljevarstvenih ukrepov ena ključnih določljivk postavitve koncepta varstva okolja;

- ekonomska pot reševanja vprašanj onesnaževanja okolja ponuja le parcialno racionalnost; glede na to, da bo prej ali slej treba za varstvo okolja izpeljati preobrate na globalni ravni, lahko pričakujemo, da bodo za presojo alternativ uporabna predvsem merila, ki so tudi globalna;

- nekateri ekološki problemi se bodo reševali s soočenjem "močnih". To pomeni, da pri izbiri poti za sanacijo ekoloških problemov pravica ne bo že vnaprej podeljena enim (žrtvam onesnaženja), obveznosti pa drugim (povzročiteljem onesnaženja). Najpomembnejši ne bodo stroški nadzora onesnaževanja, pač pa utegnejo to biti predvsem transakcijski stroški dogovarjanja med zainteresiranimi⁴ o posameznem viru onesnaženja. To pa pomeni, da bo najučinkovitejša tista okoljevarstvena rešitev, ki bo uveljavljena z razmeroma najmanjšimi stroški zaradi nasprotovanja posameznim ukrepom, skratka rešitev, ki bo oblikovana s soglasjem vseh subjektov varstva okolja (Černe, 1991: 5-7).

³ "Naj plačuje tisti, kdor neposredno onesnažuje? To bi bila prevelika metafizična preproščina. Treba je preseči napade na producente s skrajnih pozicij. Potrošnja ni zgolj nasprotje produkciji, potrošnja je njen pospeševalnik. "Potrošnika" je treba deprivilegirati." (Rezman, 1986: 910).

⁴ Več o tem: Šušteršič, J., 1991: 35-54.

5. Vzročna ali posledična prerazdelitev družbene moči: pomen za dosego ciljev varstva okolja

Uveljavljanje okoljevarstvenih presoj v reprodukciji gospodarstva pa tudi širše bo zahtevalo določeno prerazdelitev družbene moči v korist države. Z ukrepi varstva okolja se vplivnost države lahko poveča začasno ali stalno. Slednje se bo zgodilo, ko bo npr. z vpeljavo okoljevarstvenih dajatev (tržnega instrumenta) povečano skupno davčno breme gospodarskih subjektov, torej ko bodo vpeljane dajatve brez hkratne davčne reforme, prek katere bi se obstoječa obremenitev davčnih zavezancev ustrezno zmanjšala. Z davčno reformo naj bi se po tej poti izpeljala delna, vendar stalna prerazdelitev splošnega državnega proračuna v korist okoljevarstvenega proračuna države.

Pri vzpostavljanju ekološko naravnane sistema reprodukcije je potrebna še neka druga prerazdelitev ekonomske moči, in sicer od neekoloških k ekološkim presojam in dejanjem, torej od enih nedržavnih subjektov k drugim. To pomeni, naj se šele posledično izboljša položaj subjektov, bistvenih za varstvo okolja. Posledičnost prerazdelitev izhaja iz okoljevarstveno naravnanih dejanj, namesto iz potrebe po pridobitvi gospodarske moči kot temeljnega pogoja za to, da bo država uveljavila okoljevarstvene ukrepe. Prerazdelitev moči med družbenimi skupinami mora biti potemtakem predvsem posledična, ne izhodiščna, vzročna, če pa že je vzročna (država), mora to biti le začasno.

Spregledovanje teh omejitev bi lahko imelo zelo negativne posledice, ki bi presegle okoljevarstveno argumentacijo. Če mora država za obvladovanje ekoloških problemov dodatno prerazdeliti enega do dva odstotka družbenega proizvoda, se bo zagotovo zgodilo le to, da bo država povečala svojo sposobnost vplivanja⁵, *ekološke razsežnosti njenega angažmaja pa bodo odvisne od stabilnosti novopridobljene moči države*.

Na novo pridobljena moč države bo stabilna le dokler prerazdelitev ne bo prizadela "ustaljene dinamike rasti". To pomeni, da bi bilo treba hkrati zagotoviti splošen pristanek tistih, katerih družbena moč se prerazdeljuje, še posebej tistih lastnikov sestavin gospodarjenja, na katerih bo prerazdelitev kompenzirana. To pa so, po ustaljenem pravilu, tisti, ki imajo že danes (naj)manjšo družbeno moč. Torej bo nadaljnja krepitev države, četudi se danes zdi

izvedljiva in opravičljiva, poglobljala obstoječa nezorazmerja pri porazdelitvi družbene moči. V takem primeru bi bila večja ekološka pravičnost plačana z manjšo socialno pravičnostjo. Tako zasnovano zdravljenje reprodukcijskega - ekonomskega - organizma bo vodilo v obolevanje socialnega tkiva družbe.

Če pa novopridobljena moč države ne bo stabilna, bo angažma dodatne družbene moči za ekološke namene sploh sporen, saj bo nestabilnost ogrozila ne le na novo pridobljeno moč, pač pa tudi legitimnost njenega naslovnika. Z ekološkimi sredstvi pridobljen potencial se bo moral usmerjati v dodatno zaščito oblasti (tj. na novo prisvojene moči).

Napovedana vseobsežna krepitev države šele razkriva, zakaj država nima posluha za ostrino konfliktnosti svojega koncepta varstva okolja. S tem ko se tako dosledno vzpostavlja prostor za vseobsežno državno intervencijo, se čisto posledično vpelje tudi povsem določena metoda relativizacije konfliktov, namreč z državnim arbitriranjem. To pa pomeni, da na začetku postavljena dilema o uporabi mehanizmov države ali trga za obvladovanje vprašanj onesnaževanja presega primerjalno analizo mehanizmov. Namesto tega se postavlja na ravni dileme izbire med ekodiktaturo na eni in ekodemokracijo na drugi strani. Ne glede na to, ali je do tega pripeljala želja oblastnika ali zgolj ozkost raziskovalca, posledice bodo imele politične razsežnosti, ki bodo presegle okoljevarstveni kontekst.

Bojan Radej, podiplomski študent ekonomije, se ukvarja s primerjalno analizo instrumentov varstva okolja. S svojim delom poskuša dokazati omejeno uporabnost zahodnih izkušenj za koncepte varstva okolja v deželah v tranziciji.

mag. Fedor Černe, doktorand interdisciplinarnega študija na biotehniški fakulteti.

Avtorja skupaj iščeta rešitve za okoljevarstveno ukrepanje v okviru modela minimalnega družbenega odpora kot koncepta, ki presega tradicional-

⁵ Odstotek družbenega proizvoda za ekološko sanacijo lahko torej pomeni stopnjo rasti družbenega vpliva države.

no dilemo med mehanizmi regulativne in čiste tržne okoljevarstvene strategije. Test sprejemljivosti različnih konceptov varstva okolja (na primeru onesnaženosti tal v celjski regiji) je tudi tema doktorske disertacije mag. Černeta.

LITERATURA

- Bowonder, B., 1983, "Environmental Management Conflicts in Developing Countries: An Analysis", **Environmental Management**, let. 7, št. 3, str. 211-222.
- Briassoulis, H., 1989, "Theoretical Orientation in Environmental Planning: An Inquiry into Alternative Approaches", **Environmental Management**, let. 13, št. 4, str. 381-392.
- Cifrič, I., 1988, "Suvereno industrijsko društvo i ekološka kriza", str. 9-28; iz Cifrič, I. ur., 1988, **Društvo i ekološka kriza**, Zbornik, Sociološko društvo Hrvatske, Zagreb.
- Cifrič, I., 1990, **Ekološka adaptacija i socialna pobuna**, Radničke novine, Zagreb.
- Černe, F., 1991, **Preizkus različnih konceptov upravljanja z okoljem na primeru problematike onesnaževanja tal v občini Celje - skica metodološkega pristopa**, Prispevek za poletno sociološko šolo Razvoj - sukobi - konsenzus, Crikvenica.
- Daly, H. E., 1991a, "Krožni tok menjalne vrednosti in linearni pretok snovi in energije: primer napačno postavljenе konkretnosti", Zbornik **Ekologija, energija, entropija**, Aram, Maribor 1991.
- Daly, H. E., 1991b, "Ekonomika in vzdržljivost: za ekonomijo ravnovesnega stanja", **Časopis za kritiko znanosti**, let. 19, št. 142-143, str. 55-66.
- Hahn, R. W., 1990, "Regulatory Constraints on Environmental Markets", **Journal of Public Economics**, let. 42, št. 2, str. 149.
- Horvat, A., 1991, "Davek na energijo: ekološki ali politični davek?", **Časopis za kritiko znanosti**, let. 19, št. 142-143, str. 17-34.
- OECD, 1989, **Economic Instruments for Environmental Protection**, Pariz.
- Pratt, J. D., 1988, "The Bank, Economic Development and the Environment", **Finance and Development**, let. 25, št. 1.
- Predlog za izdajo zakona o varstvu okolja z osnutkom zakona, 15. avgusta 1991.
- Rezman, V., 1986, "Ekološke perspektive - med umom in razumom", **Teorija in praksa**, let. 23, št. 9-10, str. 909-911.
- Stanković, M., 1988, "Društvene determinante ekološke krize", str. 39-46; iz: Cifrič, I. ed., 1988, **Društvo i ekološka kriza**, Zbornik, Sociološko društvo Hrvatske, Zagreb.
- Šušteršič, J., 1991, "Okolju prijazna javna izbira?", **Časopis za kritiko znanosti**, let. 19, št. 142-143, str. 35-54.